

Universiteit
Leiden

The Netherlands

18de-eeuwse brieven, taalverandering en de “language history from below”

Wal, M.J. van der

Citation

Wal, M. J. van der. (2008). 18de-eeuwse brieven, taalverandering en de “language history from below”. *Tydskrif Vir Nederlands En Afrikaans*, 15(1), 93-101. Retrieved from <https://hdl.handle.net/1887/16303>

Version: Not Applicable (or Unknown)

License: [Leiden University Non-exclusive license](#)

Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/16303>

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

18de-eeuwse brieven, taalverandering en de “language history from below”

Marijke van der Wal

This article draws the attention to the recently rediscovered collection of about 38,000 Dutch letters from the second half of the seventeenth to the early nineteenth centuries, comprising over 15,000 private letters, which were confiscated during the wars fought between The Netherlands and England. These letters, nowadays kept in the National Archives (Kew, U.K.), represent priceless material for historical linguists of the 21st century. The quick scan of twenty letters written by Aagje Luijtsen, gives us an impression of how the language of ‘ordinary’ people differed from the language found in contemporary printed texts. The opening up of the unique Kew collection of Dutch letters will allow large-scale research from the perspective of the language history from below and will thus lead to a new, multifaceted picture of the linguistic past.

1. Vooraf

Om veranderingen in de taalgeschiedenis duidelijk te maken wordt vaak het Middelnederlands tegenover het huidige Nederlands gezet. Zelfs een oppervlakkige vergelijking laat zien hoe veel er op alle taalniveaus in de loop van vijf tot acht eeuwen is veranderd. Het is dan ook niet verwonderlijk dat vaak voor hertaling wordt gekozen om Middelnederlandse teksten toegankelijk te maken. Over de vraag of dat ook voor recentere taalperiodes zoals de achttiende eeuw moet gebeuren verschillen de meningen sterk. In de praktijk gaat de discussie veelal over gedrukte literaire teksten van auteurs behorend tot de hogere maatschappelijke lagen. Die teksten vertonen in de achttiende-eeuwse fase van het standaardisatieproces een tamelijk uniform beeld. Over de taalwerkelijkheid *buiten* de gedrukte teksten, het taalgebruik van mannen, vrouwen en kinderen uit middengroepen en lagere groepen in de samenleving is niet veel bekend. Slechts zelden krijgen we indirect iets van hun taalgebruik te zien, bijvoorbeeld in James Boswells Nederlandse opstellen (Van der Wal 1998). Toch zijn er egodocumenten die een toegang tot het taalgebruik van midden- en lagere sociale klassen kunnen geven: behalve dagboeken zijn dat particuliere brieven die zich in Nederlandse archieven en in de National Archives (Kew, UK) bevinden.

2. Ons beeld van de achttiende eeuw en de “language history from below”

De achttiende eeuw wordt nog vaak beschouwd als een periode van consolidatie, waarin taalvariatie die nog in de zeventiende eeuw aanwezig was, is verdwenen als resultaat van geslaagde microselectie. We krijgen het beeld van een tamelijk uniforme geschreven standaardtaal waarin de voorkeursvarianten, te weten die van de hoogste klassen in de Hollandse steden, het hebben gewonnen van alternatieve vormen. Dat beeld is voornamelijk gebaseerd op gedrukte literaire en anderssoortige teksten, geschreven door auteurs uit de hogere sociale lagen, vooral goed opgeleide mannen.

Het is geen onjuist beeld voor die specifieke groepen, maar wel een incompleet beeld voor de achttiende eeuw. Dat beeld kan gecompleteerd worden door aandacht voor “language history from below”, een benadering die de laatste jaren in de internationale wetenschappelijke discussie veel aandacht krijgt (zie onder meer Elspass e.a., 2007). In concreto houdt zo’n benadering aandacht voor de taal van midden- en lagere klassen in, de taal niet alleen van goed opgeleide mannen, maar ook van vrouwen en kinderen. Dat is een verandering van perspectief in het taalkundig onderzoek, dat lange tijd werd gedomineerd door onderzoek naar standaardisatie en een zich ontwikkelende uniformiteit (zie Van der Wal, 1995; Van der Sijs, 2004). Voor die perspectiefverandering zijn nieuwe tekstcorpora essentieel: het te onderzoeken niet-formele taalgebruik van die andere klassen is in egodocumenten als brieven en dagboeken te vinden (Van der Wal, 2006: 7-11). Dergelijke teksten liggen echter nog veelal verborgen in gemeentelijke, provinciale en persoonlijke Nederlandse archieven en zijn nog maar mondjesmaat uitgegeven. Er bevindt zich ook een unieke collectie egodocumenten *buiten* Nederland, waarvan de omvang pas recent duidelijk is geworden.

3. Nederlandse brieven gekaapt

In de National Archives van Kew, een voorstad van London, ligt een enorme collectie Nederlandse brieven die bewaard is gebleven in het zo geheten archief van de High Court of Admiralty. Hoewel het bestaan van dit materiaal al eerder bekend was, weten we pas sinds 2006 dat deze collectie uit maar liefst 38.000 zowel zakelijke als particuliere brieven bestaat, waarvan meer dan 15.000 privébrieven (Van Gelder, 2006). Ze zijn bewaard gebleven omdat ze in tijden van oorlog werden geconfisqueerd, toen Nederlandse schepen door de Engelsen werden buitgemaakt. Die oorlogstijden betreffen de periode van de tweede helft van de zeventiende tot en met de eerste decennia van de negentiende eeuw:

1e Engelse oorlog	1652 – 1654
2e Engelse oorlog	1665 – 1667
3e Engelse oorlog	1672 – 1674
Oostenrijkse Successieoorlog	1739 – 1748
Zevenjarige oorlog	1756 – 1763
4e Engelse oorlog & Amerikaanse	
Onafhankelijkheidsoorlog	1776 – 1784
Franse/ Napoleontische tijd	1793 – 1813

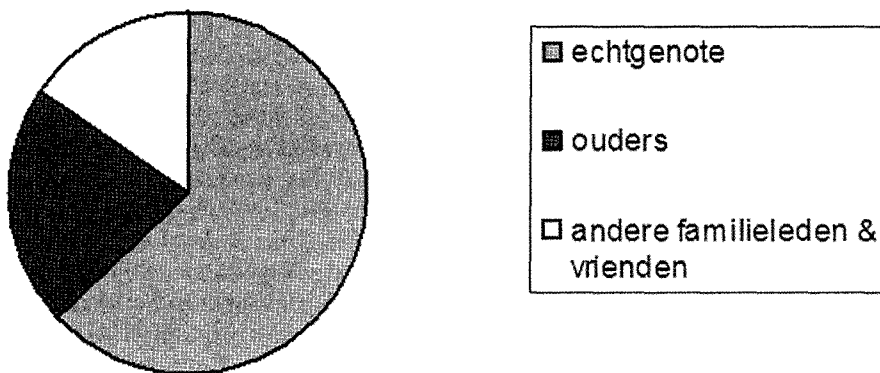
Schepen werden niet alleen door oorlogsschepen, maar ook vaak door kapers geënterd. De kaapvaart was een legitieme activiteit, uitgeoefend door alle Europese zeevarende naties. Zo’n kaper, een koopvaardijchip dat in oorlogstijd met toestemming van de regering schepen van de vijand mocht aanvallen, kreeg het buitgemaakte schip en

de lading, mits alle regels waren gevolgd. De High Court of Admiralty controleerde dat en legde ook beslag op alle papieren aan boord, zowel zakelijke als particuliere stukken. Op die manier is een enorme hoeveelheid Nederlandse brieven afkomstig van Nederlandse schepen bij de High Court of Admiralty gekomen en tenslotte in archiefdozen opgeborgen. Het betrof niet alleen zakelijke en privé-correspondenties van de bemanning, want schepen die naar het Caraïbisch gebied en naar Oost-Indië voeren, functioneerden vaak als postvervoerders vanuit en naar Nederland en hadden dus veel meer post aan boord.

4. De waarde van het brievenmateriaal

De waarde van het brievenmateriaal kunnen we nagaan met een steekproef uit de brieven geschreven in 1664 aan bemanningsleden op de vloot van De Ruyter. Die steekproef laat zien dat onder de geadresseerden allerlei beroepen (en daarmee sociale lagen) vertegenwoordigd waren: van vice-admiraal, kapitein en stuurman tot timmerman, matroos en onderbarbier. Bovendien werden die brieven vooral geschreven door echtgenotes (63%) en ouders (22%):¹

Relatie met geadresseerde

Illustratie 1: afzenders brieven en hun relatie met de geadresseerde

Het is dus precies het soort van brievenmateriaal dat we nodig hebben voor de “language history from below”-benadering: het zijn brieven van en aan familieleden, dus brieven in de niet-formele sfeer, en ze zijn afkomstig van scribenten uit alle lagen van de samenleving.

Het materiaal is dus uitstekend voor ons onderzoek, maar er moet een kanttekening bij geplaatst worden. Het is belangrijk om te weten of de brieven ook daadwerkelijk door de afzenders zelf zijn geschreven. Nu was in de Nederlanden de alfabetiseringsgraad

beslist hoog in vergelijking met andere Europese landen (Van der Wal 2006: 8-9). Toch kon in de zeventiende eeuw en ook nog later lang niet iedereen lezen en schrijven. Omdat het schrijfonderwijs pas op het lezen volgde en de schoolmeester daar bovendien apart voor betaald moest worden, was het schrijven zeker niet voor iedereen weggelegd (zie Van der Wal 2002). Er was ook een verschil naar sexe: uit onderzoek naar zeventiende-eeuwse trouwakten is gebleken dat het percentage vrouwen dat een handtekening kan zetten, lager is dan dat van mannen (zie onder meer Frijhoff & Spijs 1999: 237-238). Daarbij valt te bedenken dat een handtekening zetten nog niet hetzelfde is als een hele brief schrijven. We moeten er voor brieven in het verleden dus rekening mee houden dat analfabete of functioneel analfabete afzenders beroepsschrijvers of geletterde bekenden in de arm namen voor hun communicatie met afwezige geliefden. In zo'n geval hebben we niet met het taalgebruik van de sociaal plaatsbare afzender te maken, maar met dat van een ons onbekende X. In een concreet geval is het dus van belang om allereerst vast te stellen of afzender en scribent identiek zijn voordat we verder onderzoek naar de taalkenmerken van de brieven verrichten. Zo'n concreet geval is de correspondentie van Aagje Luijtsen.

5. De proef op de som

De brievencollectie in de National Archives is nog grotendeels onontsloten en taalkundig nauwelijks onderzocht, maar er is wel een prachtige privé-correspondentie al uitgegeven.² Dat zijn de brieven van Aagje Luijtsen, een jonge vrouw op het eiland Texel. Ze zijn gericht aan haar man, Hermanus Kikkert, die in dienst van de VOC naar Batavia en China voer (Moree, 2003). Aagje en Hermanus waren net getrouwd en konden alleen door middel van brieven met elkaar in contact blijven. Twintig van Aagje's brieven uit de periode 1766-1780 zijn bewaard gebleven doordat het schip van Hermanus Kikkert in 1781 werd aangevallen door Engelse oorlogschepen bij Kaap de Goede Hoop en werd buitgemaakt. De geconfisqueerde brieven kwamen in de National Archives terecht.

Aagje behoorde tot een middenklasse en ze had de lagere school in Den Burg op Texel gevolgd (Moree, 2003:15). Uit de inhoud blijkt dat Aagje zonder twijfel de brieven zelf heeft geschreven: ze maakt opmerkingen over gebrek aan licht en over haar zontje dat tijdens het schrijven aan het tafelkleed trekt. Met haar brieven krijgen wij dus zicht op haar eigen taalgebruik. Een mogelijke complicatie is evenwel het formulaire taalgebruik dat we in veel zeventiende- en achttiende-eeuwse brieven aantreffen. Aan het begin zien we vaak in brieven de volgende vierslag:

- ik laat u weten dat ik nog “kloek en gezont” ben
- ik hoop dat het met u ook het geval is
- als het anders zou zijn, “het waer mijn van harten leet”
- dat weet God almachtich die een kenner is van alle harten.

Het slot van brieven vertoont eveneens vaak veel overeenkomstigs: groeten van afzenders, van allerlei familieleden en het wensen van behouden vaart en van 100.000,

10.000 of 1000 keer goede nacht. Die begin- en eindformules waren kennelijk gebruikelijk en roepen de vraag op of ze door scribenten aan brievenboekjes werden ontleend. In het geval van Aagje blijken er weliswaar overeenkomsten met eigentijdse brievenboekjes te zijn, maar zij varieert creatief op bekende formules.³

Voor de brieven van Aagje Luijtsen gaan we nu met een quick scan na of het uniforme beeld van het achttiende-eeuws taalgebruik wordt aangetroffen of dat haar taalgebruik iets verrassends oplevert. Daarbij vormen contemporaine gedrukte teksten en achttiende-eeuwse grammatica's ons referentiepunt.

6. Een quick scan: uitspraak, syntactische en morfologische verschijnselen

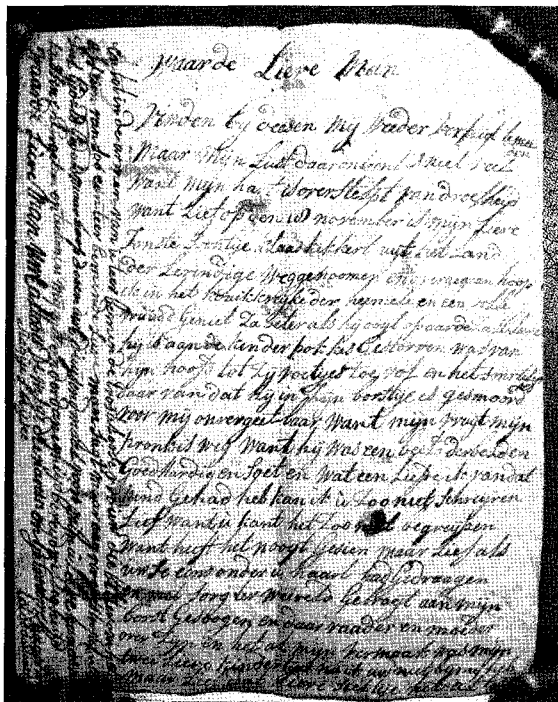
Het eerste wat opvalt in het taalgebruik van Aagje Luijtsen is de spellingvariatie en spellinginconsistentie, maar daaraan zullen we hier geen verdere aandacht besteden. Wel merken we op dat bepaalde spellingen sporen van de gesproken taal laten zien. Spellingen zoals *begreijpe*, *briefe* in plaats van *begreipen*, *briefen/brieven* verraden dat de finale *-n* van infinitieven en meervoudige substantieven niet werd uitgesproken, net als overigens heden ten dage. Aagje's spelling wijkt hiermee af van de praktijk in gedrukte teksten en van de spellingregels in contemporaine grammatica's. Aagje's spellingen *vammeljare*, *sikkertaares* voor *familiaire*, *secretaris* en de varianten *vielesteere*, *fielsseteer*, *feleseteer* voor *feliciteer* maken ook aannemelijk dat veel Franse leenwoorden in mondeling taalgebruik werden overgenomen.

Bepaalde syntactische patronen zijn eveneens kenmerkend voor gesproken taal. Zo wordt het subject met *die* herhaald in *reijke Keetje*, *die was ...op Texel* en in *Heijn van der Markt die wagt der na*. Ook is het patroon *substantief + bezittelijk voornaamwoord + substantief* ter uitdrukking van een bezitsrelatie herhaaldelijk te vinden, zoals in *ik heb een brief van de captijn zijn vrouw gehad*. Naast deze syntactisch voorbeelden zijn de brieven rijk aan variatie op morfologisch niveau. We zullen drie morfologische verschijnselen nader onder de loep nemen: werkwoordelijke varianten, *mij/mijn*-variatie en diminutieven.

In Aagjes brieven treffen we de volgende werkwoordelijke varianten aan:

varianten	'regelmatig'
<i>ik/hij gong</i>	<i>ging</i>
<i>ik/hij stong, sting</i>	<i>stond</i>
<i>ik gaen</i>	<i>ga</i>
<i>ik doen</i>	<i>doe</i>
<i>ik sien</i>	<i>sie</i>
<i>most, mosten</i>	<i>moest, moesten</i>

De varianten *ik/ hij gong* (tegenover regelmatig *ging*), *stong, sting* (tegenover *stond*), *ik gaen, doen, sien* (tegenover *ga, doe, sie*), zijn gering in aantal; het betreft vijf of minder voorkomens. Meer frequent is de variatie *moest(en)/ most(en)*, die in zeventiende-

eeuwse teksten nog regelmatig voorkomt, maar die niet of nauwelijks meer in gedrukte achttiende-eeuwse teksten wordt aangetroffen (Van der Wal 2007:93). In Aagje's brieven vinden we 28 voorkomens van *most*, *mosten* tegenover slechts twee voorbeelden van *moest*, *moesten*. Het is opmerkelijk dat Aagje in de tegenwoordige tijd en de infinitief uitsluitend de standaardtalige vorm *moeten* hanteert: we treffen 151 voorbeelden *moet(en)* aan tegenover geen enkel voorbeeld van *mot(ten)*.

Een tweede morfologisch verschijnsel is de *mij/mijn*-variatie. Al in de zeventiende eeuw is *mijn*, de objectsvorm die naast *mij* bij het subject *ik* voorkomt, gestigmatiseerd en niet acceptabel voor de standaardtaal. Illustratief daarvoor is een opmerking van de vertalers van de Statenbijbel die expliciet *mijn* verwerpen: “nunquam *myn*, ut vulgus hic loquitur” (gebruik nooit *myn* zoals het lagere volk doet; Van der Wal 1992: 124). In achttiende-eeuwse gedrukte teksten en in grammatica's komt de variant *mijn* dan ook niet meer voor (Van der Wal 2007: 91-92). De objectvorm *mijn* is evenwel duidelijk aanwezig bij Aagje: 55% *mijn* versus 45% *mij*. Zelfs in een Bijbelcitaat in een van haar brieven vinden we: “ik zal **mijn** buijgen na het paleis Uwer heiligheid” (Ps. 5:8). Kennelijk staat voor Aagje *mijn* op gelijk niveau met *mij*.

Een laatste illustratieve morfologische variatie ligt op het gebied van de diminutieven. In zeventiende- en achttiende-eeuwse grammatica's worden de varianten *-ke(n)* en *-je(n)* gesignaleerd. Volgens de grammaticus Petrus Leupenius is in 1653 *-jen* gebruikelijker geworden dan *-ken* (Van der Wal 1992: 123). Er is evenwel nog een andere variant die grammatici niet noemen: het suffix *-ie*, dat in de zeventiende eeuw uit het Hollandse *-jen* is ontstaan (*boekjen* -> *boekje* -> *boekie*; Van Loey 1964: 230).

Achttiende-eeuwse gedrukte teksten vertonen een opmerkelijke uniformiteit: afgezien van enkele voorkomens van *-ke(n)*, worden slechts diminutiefvormen met *-je(n)* aangetroffen; er is geen spoor van *-ie*. Wat doet Aagje?

In Aagjes brieven treffen we het suffix *-ke* aan in de naam van haar zoontje: *Lamke*. Daarnaast verschijnen er nog drie andere diminutiefsuffixen:

- je*: *hartje*, *schatje*; eigennamen: *Aagje*.
- ie*: *versie*, *huysie*; eigennamen: *Aagie*, *Avie*, *Leysie*.
- ije*: *hartije*, *zieltije*; eigennamen: *Antije*, *Betije*.

Het heel frequente suffix *-ije* blijkt bij nadere analyse een spellingvariant van het suffix *-ie* te zijn. Daarmee is het gestigmatiseerde suffix *-ie* met 90% van de voorkomens (180 voorbeelden tegenover slechts 19 *je*-diminutieven) Aagje's gebruikelijke diminutiefsuffix. Haar brieven vertonen hiermee opnieuw een opmerkelijk verschil met de contemporaine gedrukte teksten en grammatica's.

7. Conclusies en vooruitblik

De conclusie uit deze quick scan van een klein aantal brieven is evident: specifieke werkwoordsvormen, het diminutiefsuffix *-ie* en het persoonlijk voornaamwoord *mijn*, varianten die niet of nauwelijks in achttiende-eeuwse gedrukte teksten voorkomen, zijn frequent aanwezig in Aagjes brieven. Ook treffen we sporen aan van gesproken taal: zowel klankverschijnselen als syntactische patronen. Het is een, binnen dit kader noodzakelijkerwijs beperkte, illustratie van wat onderzoek naar het taalgebruik van middenklassen en lagere klassen in de samenleving kan opleveren. We hebben een eerste indruk gekregen van achttiende-eeuws taalgebruik dat afwijkt van het traditionele uniforme beeld. Hiervoor is gebruik gemaakt van slechts een klein aantal uitgegeven brieven. Voor een vervolg is allereerst de verdere materiële ontsluiting nodig van de voor de "language history from below" zo veelbelovende brievencollectie. Met de verfilming en digitalisering heeft de Koninklijke Bibliotheek (Den Haag) in samenwerking met de National Archives (Kew) inmiddels een begin gemaakt binnen het *Metamorfoze-project*.⁴ De opbouw van een elektronisch corpus voor taalkundig onderzoek is in gang gezet binnen mijn eigen projecten *Brieven als Buit* en *Wikiscripta Neerlandica*.⁵ Een in sociolinguïstisch opzicht zorgvuldig samengesteld elektronisch corpus met een adequate vertegenwoordiging van mannen en vrouwen uit midden- en lagere klassen in de samenleving, is absoluut noodzakelijk voor grootschalig onderzoek naar taalverschijnselen en taalverandering in het verleden. Zo kunnen wij uiteindelijk met behulp van wonderlijk bewaard gebleven brieven witte vlekken in de Nederlandse taalgeschiedenis gaan invullen.

Bibliografie

- Elspass, Stephan, Nils Langer, Joachim Scharloth & Wim Vandenbussche** (red). 2007. *Germanic Language Histories from Below (1700–2000)*. Berlin/ New York: De Gruyter.
- Frijhoff, W. & M. Spies**. 1999. 1650. *Bevochten eendracht*. Den Haag: SDU.
- Gelder, Roelof van**. 2006. *Sailing Letters. Verslag van een inventariserend onderzoek naar Nederlandse brieven in het archief van het High Court of Admiralty in The National Archives in Kew, Groot-Brittannië*. Den Haag: Koninklijke Bibliotheek.
- Loey, Adolphe van**. 1964. *Schönfelds historische grammatica van het Nederlands*, 7e dr. Zutphen: Thieme.
- Megen, Netty van**. 2002. Voornaamwoordelijke verwijzingen van de derde persoon in zeventiende-eeuwse brieven. *Nederlandse Taalkunde* 7. 264-285.
- Moree, Perry** (ed., m.m.v. Ingrid Dillo, Vibeke Roeper en Theo Timmer). 2003. *Kikkertje Lief. Brieven van Aagje Luijtsen, geschreven tussen 1776 en 1780 aan Harmanus Kikkert, stuurman in dienst van de VOC*. Den Burg Texel: Het Open Boek.
- Simons, Tanja**. 2007. „Ik heb ook nu niet uijt mij alderbest geschreven”. *Invloed van het taalonderwijs op de brieven van Aagje Luijtsen, geschreven tussen 1776 en 1780*. Masterscriptie Universiteit Leiden.
- Sterkenburg, Piet van**. 2003. Informeel taalgebruik uit de zeventiende eeuw. De brieven van Elant du Bois (1642-1676). In: Els Ruijsendaal, Gijsbert Rutten, Frank Vonk (red), *Bonjours Neef, ghoaden dagh Cozyn! Opstellen aangeboden aan Geert Dibbets (...) op 19 december 2003*. Münster: Nodus. 73-87.
- Van der Sijs, Nicoline**. 2004. *Taal als mensenwerk: het ontstaan van het ABN*. Den Haag: SDU.
- Van der Wal, Marijke J.** 1992. 'Dialect and Standard Language in the Past: the Rise of the Dutch Standard Language in the sixteenth and seventeenth Centuries'. In: *Dialect and Standard Language*, eds. J.A. van Leuvensteijn & J.B. Berns, Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen. Verhandelingen, Afd. Letterkunde, Nieuwe Reeks, deel 150, Amsterdam etc. 119-129.
- Van der Wal, Marijke J.** 1995. *De moedertaal centraal. Standaardisatie-aspecten in de Nederlanden omstreeks 1650*. Den Haag: SDU.
- Van der Wal, Marijke J.** 1998. Tweede-taalverwerving van 18de-eeuws Nederlands: natuurlijke methode versus grammatica en woordenboek? *Tydskrif vir Nederlands en Afrikaans* 5., 181-195.
- Van der Wal, Marijke J.** 2002. De mens als talig wezen: taal, taalnormering en taalonderwijs in de vroegmoderne tijd. *De zeventiende eeuw* 18, 3-16.
- Van der Wal, Marijke**. 2006. *Onvoltooid verleden tijd. Witte vlekken in de taalgeschiedenis*. Amsterdam: Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen.
- Van der Wal, Marijke**. 2007. Eighteenth-century linguistic variation from the perspective of a Dutch diary and a collection of private letters. In: Stephan Elspass e.a. (red). 2007, *Germanic Language Histories from Below (1700–2000)*. Berlin/ New York: De Gruyter. 83-96.
- Van Vliet, Adri P.** 2007. 'Een vriendelycke groetenisse'. *Brieven van het thuisfront aan de*

vloot van De Ruyter (1664-1665). Franeker: Van Wijnen.

Note

- ¹ Onderstaande figuur dank ik aan Adri Van Vliet. Zie ook Van Vliet 2007: 57 voor een nog iets gedetailleerder overzicht.
- ² Een globale inventarisatie van al het Nederlandse materiaal in het archief van de High Court of Admiralty, gemaakt door Roelof van Gelder, is beschikbaar op de Sailing Letters-website van de Koninklijke Bibliotheek (Den Haag). Van Vliet 2007 is een uitgave van een kleine honderd zeventiende-eeuwse brieven. Afgezien van enkele verkenningen van een beperkt aantal 17de-eeuwse brieven (Van Megen 2002, Van Sterkenburg 2003) is het brievenmateriaal niet taalkundig onderzocht.
- ³ Ik verwijs hier naar de resultaten van Tanja Simons (Simons 2007) die in haar door mij begeleide MA-scriptie onderzoek heeft gedaan naar achttiende-eeuwse brievenboekjes.
- ⁴ *Metamorfoze* richt zich op conservering en behoud van Nederlands erfgoed in bibliotheken en archieven. Zie ook de Sailing letters-website van de KB (Den Haag).
- ⁵ Nadere informatie over deze projecten kan verkregen worden bij de auteur (m.j.van.der.wal@let.leidenuniv.nl).